خراسان بزرگ: سال هشتم، شماره (۲۸)، پاییز ۱۳۹٦
Quarterly bulletin of Greater Khorasan: Vol.8, No.28, Fall 2017

مطالعۀ تزئینات نما و سردر خانه‌های تاریخی دوران قاجار و پهلوی در مشهد

علیرضا شیخی[۱]
منیره نجاری[۲]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۱۵
شماره صفحات: ۲۰-۱

چکیده

هویت ملی و فرهنگی مردم ایران از قدیم‌الایام بر وجوه زندگی ایشان نمایان بوده که از موارد بارز آن می‌توان به تزیینات وابسته به معماری اشاره داشت. این عرصه تجلی‌گاه اندیشه‌ها و افکار افراد ساکن در این بوم و اقلیم بوده است. خانه‌های شهرستان مشهد به‌عنوان مقر مذهبی ایران، نمونه بارزی ازاین‌دست است. مقاله حاضر قصد دارد بازشناسی تزیینات وابسته به معماری در خانه‌های محله‌های قدیمی این شهر در دوره قاجار و پهلوی را هدف قرار دهد و در پی پاسخ بدین سؤال است که کتیبه و نقش استفاده‌شده در تزیینات وابسته به معماری خانه‌های عصر قاجار و پهلوی مشهد، چه فرم و مفهومی دارند؟ رویکرد پژوهش کیفی بوده و در بیان و تفسیر موضوع از روش توصیفی و تحلیلی بهره برده است. لذا انواع کتیبه‌ها و نقوش را دسته‌بندی فرمی و محتوایی نموده که اساس کار بر مبنای اطلاعات میدانی و عکاسی و البته مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. یافته‌ها حاکی از آن هستند که هنرمندان کاشی‌کار، گچ‌بر و حجار این خطه از ایران، علیرغم ورود فرنگی مآبی از دوره قاجار و شدت گرفتن آن در دوره پهلوی، ریشه ایرانی- اسلامی را از یاد نبرده و همواره خانه‌ها را مأمنی برای ساکنان آن در نظر گرفته‌اند که طبق آیین مسلمانی جز با یاد خداوند متعال امکان‌پذیر نیست. ورودی خانه‌ها با کلام الهی مزین شده و نمای ساختمان‌ها، فضایی بهشت‌گونه با نقش‌مایه‌ها و آیات قرآنی، اسامی ائمه و اشعار ارائه داده‌اند. این دو هم برای ساکنان و هم برای رهگذران همواره نام و یاد خدا را ارزانی داشته و فتح و گشایش در امور روزمره را موجب شده است.

واژه های کلیدی: قاجار و پهلوی، مشهد، نما و سردر خانه، آرایه.

۱. استادیار و هیئت‌علمی گروه صنایع‌دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهرتهران، ایران. (نویسنده مسئول)
A.sheikhi@art.ac.ir
۲. کارشناسی صنایع‌دستی Monire.najari@gmail.com

مقدمه

خاندان قاجاریه از ۱۱۵۸ش تا ۱۳۰۴ش در ایران سلطنت کردند و "تحولات بسیار زیادی در شئون مختلف مملکت صورت گرفت. جامعه سنتی ایران مواجه با نسیم‌ها و گاها تندبادهای مدرنیته قرار گرفت و بسیاری از هنجارهای اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هنری دستخوش تغییرات شد. موضوع معماری نیز خارج از این تغییر و تحولات نبود و پیکره معماری سنتی ایران و اصول نظری و شیوه‌های اجرایی آن در مقابل شرایط جدیدی قرار گرفت"(قبادیان،۱۳۹۲: ۲۱). توجه ما از لاهوت و سنت به سمت ناسوت و تجدد نیز گرایش پیدا کرد. به همان ترتیب که منبع الهام ما از سنت و گذشته خود به‌سوی غرب و دستاوردهای آن جلب شد، این تغییر جهت اندیشه ازنظر کالبدی، در شهرهای کشور تجلی پیدا نمود و سواد شهر تغییر کرد. عصر پهلوی آغاز تحولات گسترده و زیربنایی در شئون مختلف جامعه ایران بود. در این عصر ارتباط با غرب و استفاده از تکنولوژی غرب جهت تبدیل یک جامعه سنتی به یک جامعه مدرن به‌سرعت صورت پذیرفت و مدرنیزاسیون به‌صورت فراگیر در کشور آغاز شد. هدف مقاله حاضر مطالعه تزیینات وابسته به معماری در این دو دوره در خانه‌های مسکونی شهرستان مشهد است. این تزیینات در دو قالب نگاره‌های تزیینی و کتیبه‌ها مدنظر بوده و در همین راستا به دسته‌بندی تزیینات خانه‌ها همت گماشته. آنچه ضرورت این موضوع را ایجاب کرد شناخت و بازشناسی سنت و هویت به‌کاررفته در تزیینات وابسته به معماری در اولین شهر مذهبی ایران است و این در حالی است که پاره‌ای از زمان می‌گذرد که دست به تخریب این ابنیه دارای هویت در معماری زده‌شده و چهره تاریخی شهر در حال خدشه‌دار شدن است. شاید مرهمی باشد در نظر اهل‌فن و سندی در راستای ثبت آنچه در حال نابودی است.

روش تحقیق

رویکرد تحقیق به لحاظ بررسی تزیینات وابسته به معماری، کیفی است. از این منظر روش کار توصیفی و تحلیلی است؛ بنابراین کتیبه‌ها و نقوش در قالب جداولی تنظیم شدند و از هر تزیینی در جامعه آماری مدنظر نمونه‌ای مذکور افتاد تا بتوان به حداکثر یافته‌های لازم دسترسی پیدا نمود. با توجه به پهنه گسترده موضوع، عناصر تحلیلی علاوه بر متن، در جدول و نمودار به‌صورت موجز بیان شد. اطلاعات عمدتاً بر مبنای یافته‌های میدانی و به‌ویژه عکاسی توسط نگارندگان انجام‌شده، اگرچه از اسناد و منابع کتابخانه‌ای بهره وافر برده شده است.

جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

ازآنجاکه تزیینات خانه‌های تاریخی شهر مشهد جامعه هدف است پس محلات شش‌گانه قدیمی مشهد بعلاوه محله سناباد به‌عنوان هفتمین محله در بافت سنتی مدنظر بوده و اطلاعات خانه‌های ثبت‌شده در میراث فرهنگی اخذ شد. بعد از بررسی اولیه مشخص شد از ۷۷ خانه ثبت‌شده ۲۵ عدد تخریب‌شده‌اند. مشکل دیگر اینکه تعداد قابل‌توجهی از خانه‌ها به دلیل عدم اجازه تخریب در میراث ثبت نبودند. از شهرداری ثامن مستقر در خانه توکلی نیز آدرس ۱۳۰ خانه دریافت شد. خانه‌ها به‌تمامی بررسی و نیز تعداد قابل‌توجهی توسط نگارندگان شناسایی و کوچه به کوچه و محله به محله شهر مشهد موردبررسی و عکاسی قرار گرفت و آنچه دارای کتیبه و نقش بودند به‌عنوان جامعه هدف انتخاب شدند که درمجموع به تعداد ۱۶۶ خانه مسکونی رسید که از این تعداد ۸۸ مورد دارای کتیبه‌اند. در گام بعدی به انتخاب نمونه هدفمند به این معنا که به حداکثر اطلاعات دست‌یابیم از روش نمونه‌گیری با حداکثر اختلاف استفاده نموده و موارد مشابه که حاوی داده‌های کمابیش یکسانی بودند در یک دسته قرار گرفتند و در گام پسین اطلاعات لازم و کافی در قالب جدول‌ها تنظیم گردیده‌اند.

پیشینه تحقیق

کتبی در ارتباط با تاریخ و حوادث گذشته بر مشهد وجود دارند که می‌توان به محمدحسن خان صنیع‌الدوله (۱۳۶۲) در کتاب مطلع‌الشمس اشاره داشت که به شرح تاریخی و جغرافیایی شهر مشهد پرداخته و محلات و دروازه‌های آن را نام می‌برد. رضاقلی‌خان هدایت (۱۳۸۰) در کتاب روضه‌الصفای ناصری وضعیت کالبدی و اجتماعی شهر مشهد را گزارش داده. زین‌العابدین میرزای قاجار در کتاب ارزنده نفوس ارض اقدس، آمار خانه به خانه محلات شش‌گانه مشهد (صدسال قبل از انقلاب اسلامی)، مشاغل و نفوس را ذکر و بیان می‌کند. علیرضا رضوانی (۱۳۸۴) در کتاب در جستجوی هویت شهری مشهد به بررسی و بیان ویژگی‌های شهر مشهد که به لحاظ قابلیت‌های خاص و منحصربه‌فرد خود از اعتباری ویژه برخوردار است- در گستره‌ای از مباحث جغرافیایی و طبیعی، انسانی و فرهنگی، اقتصادی و سیاسی و به‌خصوص کالبدی- درگذشته و حال پرداخته است. محمدرحیم رهنما (۱۳۹۰) در کتاب

شناسایی و وجه‌تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد به پژوهشی پیرامون شناسایی اسامی، وجه‌تسمیه و مکان جغرافیایی محلات، معابر و جلوه‌های فرهنگی، مذهبی، تجاری و... در محدوده بافت قدیم شهر مشهد همت گماشته است. علی مؤتمن (۱۳۴۸) در کتاب تاریخ آستان قدس ضمن بررسی مختصر جنبه‌های متنوعی از مشهد و بارگاه رضوی به قریه‌ها، محلات و جمعیت برخی از اقلیت‌های مذهبی به‌صورت موجز پرداخته است. مهدی سیدی مطالعاتی در زمینه‌ی رویکردهای فرهنگی و کالبدی و تاریخی و جغرافیایی شهر مشهد در کتاب‌های تاریخ شهر مشهد (۱۳۷۸)، نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد (۱۳۹۲) و مشهد نگاهی به تاریخ فرهنگ و مفاخر داشته است. حسین سلطان‌زاده (۱۳۹۰) در کتاب فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران به مطالعه شکل‌گیری فضاهای ورودی در انواع بناها و اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده آن در معماری سنتی ایران اهتمام ورزیده است و محمدی و رجبی (۱۳۸۹) مقاله کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون را در مجله نگره منتشر نموده‌اند؛ اما موضوع مقاله پیش رو تاکنون موردمطالعه در کتب یا مقالات نبوده است.

موقعیت جغرافیایی مشهد و محله‌ها (برزن‌ها)

"مشهد [مَ هَـ] نام شهری در ایران که به زمان قدیم آن را طوس می‌گفتند. چون مزار شریف حضرت علی‌بن‌موسی‌الرضا (ع) در آن شهر واقع است لهذا مشهد مقدس گویند. شهر مشهد مرکز استان خراسان است و در جلگه‌ای بین دو رشته‌کوه بینالود و هزار مسجد واقع‌شده است. از سطح دریا ۱۰۱۰ گز ارتفاع دارد. طول آن ۵۹ درجه و ۳۵ دقیقه (نسبت به نصف‌النهار گرینویچ) و عرض آن ۳۶ درجه و ۱۶ دقیقه است"(دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۳/ ۱۸۵۲۸).

ازجمله ویژگی‌های عمده شهر اسلامی محله‌های آن است. معمولاً محله برای سکونت کسانی که دین و مذهب مشترک داشتند، یا تیره‌های نژادی و گروه‌های زبانی مشترک و یا صاحبان حرفه و پیشه مشابه، اختصاص می‌یافت. در شهرهای اسلامی ایران معمولاً محله‌های مذهبی جدا از هم بوده‌اند. یهودی‌ها و گاه زرتشتی‌ها هم دارای محله‌هایی از آن خود بودند. چنین برمی‌آید که روحیه تساهل و تسامح حاکم بر جامعه اسلامی از یک‌سو خود موجبی است برای همزیستی گروه‌هایی از مردم با اعتقادات گوناگون و از سویی دیگر پیروان ادیان و فرق اسلامی و گهگاه تیره‌های گوناگون نژادی و زبانی در جامعه شهری؛ ظهور محلات گوناگون را سبب می‌شود. "محله‌ها بر اساس ریشه‌های قومی، مذهبی، صنفی و مسلکی تقسیم‌بندی می‌شده. هر محله‌ای به‌صورت شهرکی بوده در دل شهر بزرگ‌تر و از هویت و خصوصیات کم‌وبیش متمایزی از سایر محلات برخوردار بوده است"(قبادیان، ۱۳۷۷: ۱۶۷).

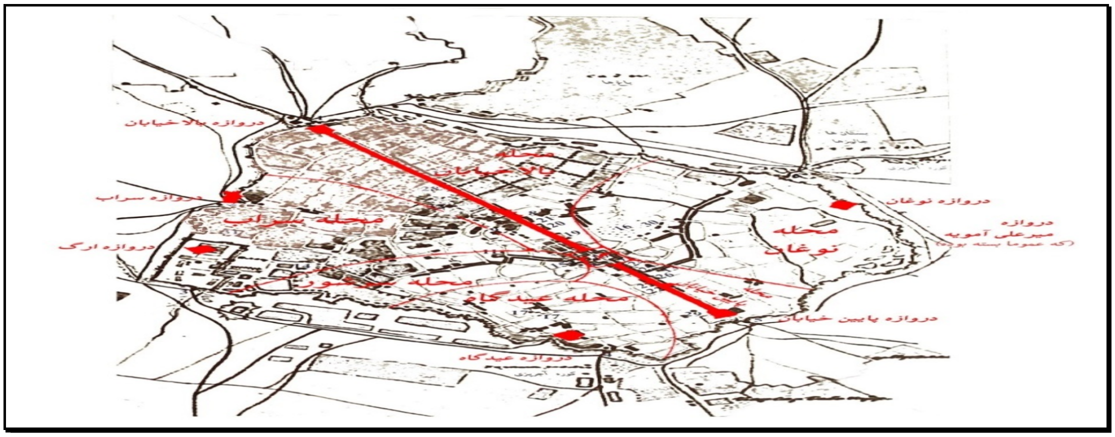
معمولاً محله، مرکزی داشته با عناصر عملکردی خاص در مقیاس خود. هر مرکز محله از عناصری مانند بازارچه، مسجد، حسینیه، آب‌انبار، کارگاه، زورخانه و میدانچه تشکیل می‌شد. محله‌های سراب و نوغان مشهد که هر یک دروازه‌ای خاص خود داشته است، هنوز بسیاری از عناصر عملکردی پیشین را ازجمله مسجد، بازارچه، آب‌انبار، حمام حفظ کرده‌اند، بااینکه خیابان‌های جدید بخش‌هایی از این محله‌ها را قطع کرده، هنوز هم طرح قدیمی را می‌توان بازیافت (سعیدی رضوانی، ۱۳۶۸: ۱۱۴ و ۱۱۵).

درباره‌ی تعداد محلات مشهد، از اوایل دوره قاجاریه که سیاحان و مورخان نام آن‌ها را ذکر کرده‌اند، اقوال مختلفی نگاشته شده است. ماکدونال کنیر که در زمان فتحعلی شاه به شهر آمده، شهر مشهد را منقسم به ۱۲ محله دانسته که پنج از آن‌ها بایر و باقی دایر است. فریزر سیاح انگلیسی نیز می‌نویسد مشهد ۳۲ محله دارد و هریک به کدخدایی سپرده‌شده است (مدرس رضوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۶). صنیع‌الدوله محله‌های شهر مشهد را شش محله بزرگ و ده محله کوچک ذکر می‌کند. محلات بزرگ عبارت است از خیابان علیا، خیابان سفلی، سراب، چهارباغ، عیدگاه و نوقان و محله‌های کوچک پاچنار، ارگ، سرسوق، سرحوضان، جدیدها، مرویها، طپ المحله (تپ المحله) و محله غرشمارها که آن را کوچه سیاهان گویند، کشمیری‌ها و محله چاه نو می‌باشد (صنیع‌الدوله، ۱۳۶۲: ۵۲۷/۲)؛ و باروی شهر به شش دروازه باز می‌شود که عبارت‌اند از:

۱- دروازه بالاخیابان، واقع در شمال غربی شهر
۲- دروازه سراب، واقع در مغرب شهر
۳- دروازه ارگ، واقع در جنوب غربی شهر
۴- دروازه عیدگاه، واقع در جنوب شهر
۵- دروازه پایین‌خیابان، واقع در جنوب شرقی شهر
۶- دروازه نوقان، واقع در شمال شرقی شهر

از قرار معروف دو دروازه دیگر هم وجود داشته یکی موسوم به دروازه " باغ دولاب" و دیگری معروف به " علیمون" (میرعلی آمویه) ... خلاصه مشهد علاوه بر دروازه‌های سابق‌الذکر، چهار دروازه جدیدالاحداث جنت، فردوس، جم و تهران داشته است (مدرس رضوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۴۴). نقشه

پایه‌ای که از مشهد توسط نقشه‌بردار ژارینف تهیه‌شده، نه‌تنها وضعیت موجود شهر در سال ۱۸۵۸ را ثبت نموده است، بلکه عوارض پیرامون شهر را نیز نشان می‌دهد. محدوده‌ای که شهر مشهد اشغال کرده به شکل مستطیل و جهت توسعه آن از غرب به شرق است. محله‌های مسکونی برخلاف دیگر شهرهای کشور، دارای یک نظام توسعه‌یافته از مراکز کوچک نیستند بلکه همگی به سمت حرم مقدس گرایش دارند که به مرکز تاریخی شهر یک مسیر خطی بخشیده است (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۴۷) (تصویر ۱).

تصویر ۱. مشهد در دوره قاجار
مأخذ: (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱٤۲)

آنچه مایه خرسندی است سندی از اواسط دوره قاجار است که به معنای امروزی سرشماری بوده و مطالب مفید تاریخی و فرهنگی از مشهد آن دوره را برای ما آشکار می‌نماید. کتاب نفوس ارض اقدس منازل، ویژگی محله و شغل مردمان را گزارش می‌دهد که با نوع تزیینات به‌کاررفته در محله‌ها با نوع معماری خانه‌ها ارتباط معناداری را نشان می‌دهد (جدول ۱ و ۲).

جدول ۱. وضعیت محلات شش‌گانه در مقایسه با کل شهر

ردیف	محله	منازل	جمعیت	ویژگی محله
-	کل‌شهر	۷۶۶۶	۵۷۲۸۷	-
۱	سراب	۱۲۵۷	۹۸۴۷	اعیان‌نشین، بالای شهر (بلند آب)، فرهنگی و حکومتی
۲	سرشور	۱۱۱۹	۸۷۴۸	سکونت تعدادی هروی و مروی، هویت متعارف شهری، عدم روحیه روستایی
۳	عیدگاه	۱۳۷۹	۱۰۳۱۴	محل زندگی جدیدها، آواره‌های سیاسی افغانی و عمده دلال‌ها، سوداگران، لوطی‌ها و درویش‌ها "تعداد یهودی‌های مشهد تقریباً ۴۰۰۰ نفر است که در یک محله استثنایی سکونت دارند... آن‌ها به نام جدید یا نو مشهورند... محله یهودی‌ها در نزدیکی محله عیدگاه واقع‌شده است و ساختمان‌ها و حیاط‌هایشان به یکدیگر راه دارد"(خادمیان، ۱۳۸۰: ۹۵۴).
۴	پایین‌خیابان	۱۵۸۵	۱۰۷۳۰	پرخانه و پرجمعیت‌ترین محله، فقیرنشین و محل زندگی عمده غرشمارهای شهر و مردم خرده‌پا "در حدود ۱۵۰ خانوار کولی که به‌اصطلاح محلی به "قرشمال" معروف‌اند، در محله پایین‌خیابان سکونت دارند و مبلغ ۲۰۰ تومان برای آن‌ها مالیات تعیین‌شده است. افراد این گروه به کارهای آهنگری، خراطی و قصابی اشتغال دارند"(خادمیان، ۱۳۸۰: ۹۵۵).
۵	نوغان	۱۴۴۵	۹۹۵۱	قدیمی‌ترین محله شهر، با هویت شهری- روستایی و محل زندگی عمده اصناف و پیشه‌وران
۶	بالاخیابان	۸۸۱	۵۸۸۱	وسعت زیاد، جمعیت و منزل کم، دارای باغ و قنات زیاد و محل ورود عمده علف و هیمه به شهر

ماخذ: برگرفته از کتاب نفوس ارض اقدس و فرهنگ جغرافیایی ایران

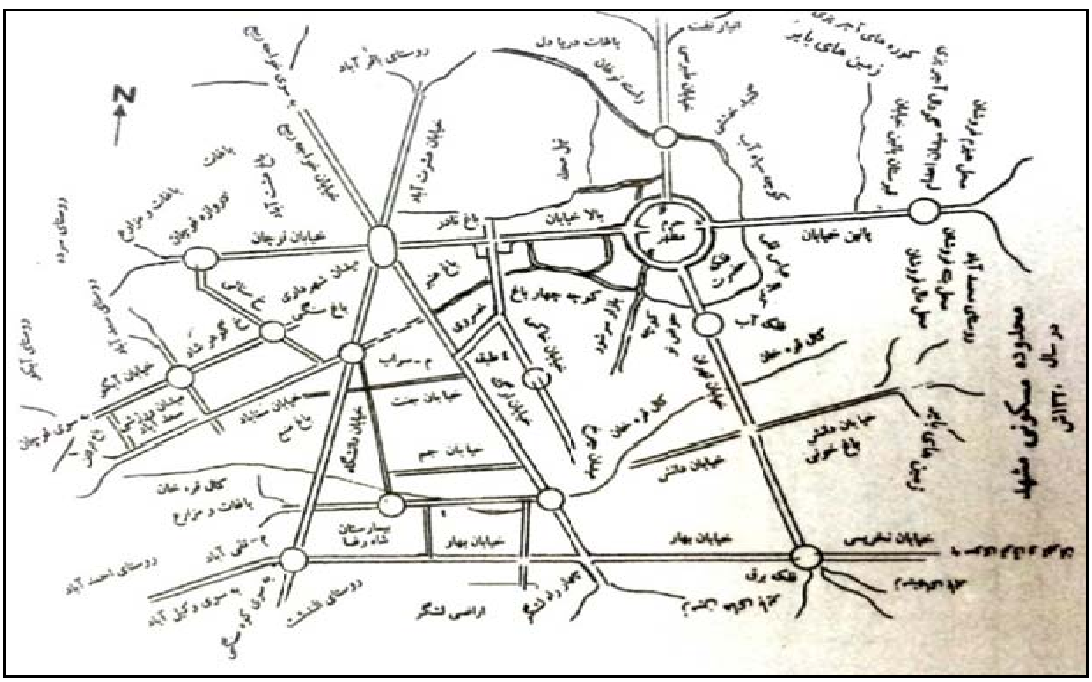
جدول ۲. تاریخچه جمعیت شهر مشهد به روایت سیاحان و مورخان

زمان	روایت	تعداد	زمان	روایت	تعداد	زمان	روایت	تعداد
نادرشاه	سرجان ملکم	۶۰۰۰۰ خانوار	۱۲۴۸ ه ق	بارنس	۴۰۰۰۰ نفر	۱۲۸۴ ه ق	کدخدایان محلات شهر	۶۰۰۰۰ نفر
فتحعلی‌شاه	مک‌دونالد	۵۰۰۰۰ نفر	محمدشاه	فریه	۶۰۰۰۰ نفر	۱۲۹۱ ه ق	نپئر	۴۵۰۰۰ نفر
۱۲۳۸ ه ق	فریزر	۳۲-۴۰۰۰۰ نفر	ناصرالدین‌شاه	خانیکوف	۶۰۰۰۰ نفر	۱۲۹۵-۶ ه ق زین‌العابدین میرزا		۵۷۲۸۷ نفر
۱۲۳۹ ه ق	کانولی	۴۵۰۰۰ نفر	۱۲۷۹ ه ق	ایست ویک	۸۰-۱۰۰۰۰۰ نفر			

مأخذ: (زین‌العابدین میرزای قاجار، ۱۳۸۲: ۱۶)

چند تن دیگر هم بعد از آمارگیری سال ۱۲۹۵ هجری قمری ارقامی را به روش تخمین برای جمعیت شهر مشهد بیان کرده‌اند که عبارت است از: بیش از ۵۰/۰۰۰ در سال ۱۳۰۰ قمری توسط صنیع‌الدوله، ۴۵۰۰۰ نفر در سال ۱۳۰۷ توسط لرد کرزن، ۶۰۰۰۰ نفر و ۳۰۰۰۰ زوار سالانه در سال ۱۵-۱۳۱۱ قمری توسط کلنل بیت انگلیسی و ۸۰/۰۰۰ نفر در سال ۱۳۲۵ قمری توسط رنه دالمانی (زین‌العابدین میرزای قاجار، ۱۳۸۲: ۱۷).

با وقوع جنگ جهانی دوم و اشغال شهر مشهد از سرعت توسعه شهر کاست اما رشد جمعیتی مشهد با آهنگ ملایمی ادامه داشت. توسعه فیزیکی شهر مشهد به‌ویژه در قسمت‌های جنوب و جنوب غربی تداوم یافت و برخی از باغات و روستاهای حاشیه شهر را وارد بافت شهری مشهد کرد. بدین ترتیب این مناطق و روستاها به‌عنوان محلات جدید، در اولین دهه سلطنت محمدرضا شاه جایی برای خود در مشهد باز کردند؛ مانند اندشت، سعدآباد، عشرت‌آباد و سی متری بیسیم و ... (تصویر ۲).

تصویر ۲. مشهد در دوره پهلوی
مأخذ: (ماهوان، ۱۳۸۳: ۴۷۹)

خانه‌های مشهد به لحاظ گونه‌شناسی در این بازه تاریخی، ازآنجاکه برهه‌ای مهم در تاریخ معماری و هنر ایران است به سه گونه تقسیم‌بندی شد. مطالعه تزیینات وابسته به معماری که هدف اصلی مقاله است، موضوع پیشه رو را موجب گردید تا درک مناسب‌تری از خانه‌های مسکونی شهر مشهد حاصل گردد.

- **خانه‌های سبک سنتی**

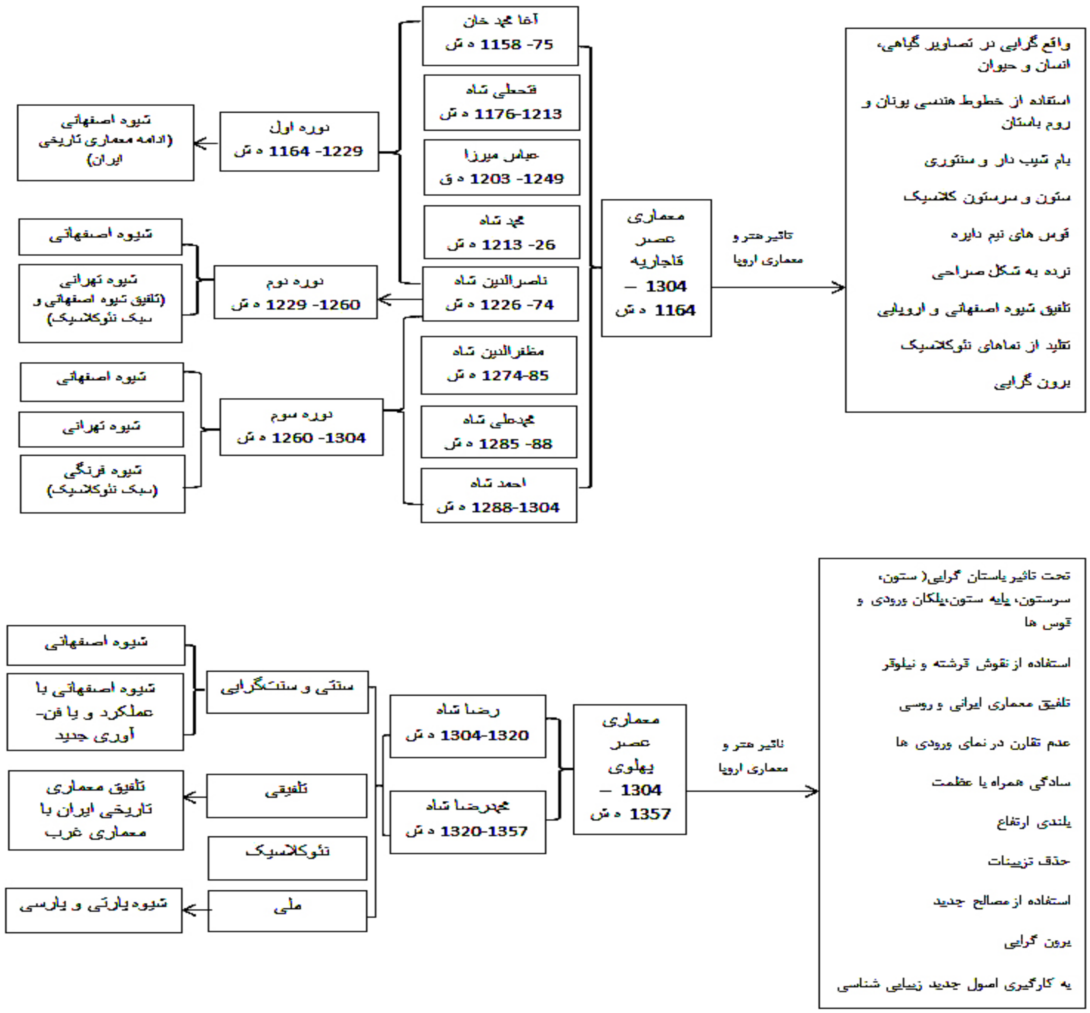
خانه‌های سنتی، خانه‌هایی درون‌گرا و حیاط محور بودند و تماماً –چه خانه مردم عادی و چه خانه اشراف- به سبک سنتی و مطابق با اصول بنیادین معماری ایرانی احداث می‌شدند. نمای این خانه‌ها معمولاً خشتی یا آجری بود (قریب، ۱۳۷۴: ۲۰۶). ورودی خانه‌های سنتی دارای اجزا و ترکیبات تقریباً واحدی چون پیش طاق، سکو، درگاه، در- به همراه اجزایی چون آستانه، کوبه، کلون، گل‌میخ و گاهی روزن – سردر، هشتی و دالان بود و وارد شوندگان را برحسب جنس، کیفیت حضور و رابطه آن‌ها با خانواده به فضاهای مختلف خانه هدایت می‌کرد (هاشمی، ۱۳۷۵: ۲). پیش طاق خانه‌ها معمولاً به شکل جناغی و گاه بیضی یا هلالی بود و سقف آن‌ها اغلب ساده و یا با کاربندی‌های آجری، کاشی و گچی تزیین می‌شد (میرزائی و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۹۰). سردر خانه‌ها یا کاملاً ساده بود و یا تزیینات کم‌مایه‌ای از آجرکاری، کاشی‌کاری یا تلفیقی از آن‌ها را بر سطح خود داشت (اورسل، ۱۳۵۳: ۱۱۷). بر سطح سردر، کتیبه‌های کاشی یا مرمری به شکل‌های مختلف و با مضامین آیات قرآنی و احادیث، نام پنج‌تن (ع)، نام بانی، تاریخ ساخت خانه و ...تعبیه می‌گردید؛ مانند خانه‌های اکبر زاده، توکلی، پیشه‌وران و رحیمیان و ...

- **خانه‌های سبک تلفیقی**

خانه‌های سبک تلفیقی، در حقیقت، خانه‌هایی سنتی بودند که طی جریان تأثیرپذیری از فرهنگ و هنر اروپا، برخی از اجزا، عناصر، تزیینات و نقوش معماری غرب را در معماری خود به کار گرفتند (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹: ۷۰ و ۷۱). نمای خانه‌های تلفیقی، بیشتر از آجر و کاشی ورودی آن‌ها دارای عناصری مانند پیش طاق، سکو، درگاه، در- با روزن و گاهی کوبه و کلون- سردر، هشتی، دالان یا راهرو (گاهی بدون این موارد) بود. گاهی اوقات نیز در طرفین پیش طاق، دو طاق‌نما، دو ستون یا نیم ستون تزیینی یونانی و دو سکو قرار می‌گرفت. سردر خانه‌ها یا ساده بود و یا با گچ، آجر، کاشی یا ترکیبی از آن‌ها و به‌ندرت با طرح‌های هلالی و سنتوری آراسته می‌شد و اغلب بر سطح آن، کتیبه کاشی هفت‌رنگی با همان مضامین قبل به چشم می‌خورد. بدین ترتیب قرارگیری عناصر و تزیینات بومی در کنار طرح‌ها و موتیف‌های فرنگی و ترکیب با یکدیگر، در ردیف سبک تلفیقی قرار گرفت (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹: ۷۰ و ۷۱)؛ مانند خانه‌های داوودی، طلعت موسوی، شالچی، دکتر شیخ، شالچی، حسن‌زاده و محمدزاده و...

- **خانه‌های سبک اروپایی**

خانه‌های سبک اروپایی، خانه‌هایی برونگرا با ترکیب‌های شکلی غیر سنتی و طرح‌های کاملاً فرنگی بودند و نمای خارجی مخصوصاً فضای ورودی آن‌ها نسبت به نمونه‌های قبل، بسیار متفاوت و حائز اهمیت بود (سلطان‌زاده، ۱۳۷۳: ۱۷-۱۸). دیوار خانه‌ها آجری و گاه کوتاه‌تر از دوره‌های قبل بود و فضای ورودی در درگاه، در، سردر و در مواردی راهرو خلاصه می‌شد و از دیگر اجزا و عناصر ورودی مانند پیش‌طاق و دالان و... که بیانگر سلسله‌مراتب ورود، نشان‌دهنده درون‌گرایی خانه‌ها و تأمین‌کننده محرمیت و امنیت بودند، در آن‌ها خبری نبود؛ بدین ترتیب در خانه‌ها مستقیماً به داخل حیاط یا فضای اصلی خانه گشوده می‌شد و نحوه ورود کاملاً مستقیم بود (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹: ۷۰ و ۷۱). در دو سوی ورودی بعضی از خانه‌ها، عناصر و شکل‌های تزیینی مختلفی ازجمله ستون‌ها یا نیم‌ستون‌های تزیینی، طاق‌نماهای نیم‌دایره‌ای شکل و یا پنجره‌هایی هلالی و سنتوری و تخت، گاه به‌صورت تک عنصری و گاهی به‌صورت ترکیبی به چشم می‌خورد و ورودی خانه‌ها فاقد سکو بود. در اغلب خانه‌های این سبک، درها فلزی و به شکل‌هایی متنوع ساخته می‌شد مانند خانه‌های بنی‌هاشمی، خرم و رمضانی و... (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۰۲).

نمودار ۱. شیوه‌های معماری ایران و تأثیرات عناصر اروپایی در دوره قاجار و پهلو
مأخذ: با استناد به قبادیان (۱۳۹۲)، محمدی و رجبی (۱۳۸۹: ۲۳-۲٤)

تحلیل کتیبه‌ها و نقوش وابسته به معماری در خانه‌های تاریخی مشهد

" هر بنا و ساختمانی به‌عنوان جزئی از فرهنگ معماری این وظیفه را به عهده دارد که یک اندیشه ذهنی را از طریق فرم ظاهری خود عینیت ببخشد و این عینیت باید حامل پیامی باشد که به آن "هویت بنا" می‌گوییم و به همین خاطر است که "معماری" نمودی برای سنجش فرهنگ‌هاست"(نایبی، ۱۳۸۱: ۳۳).

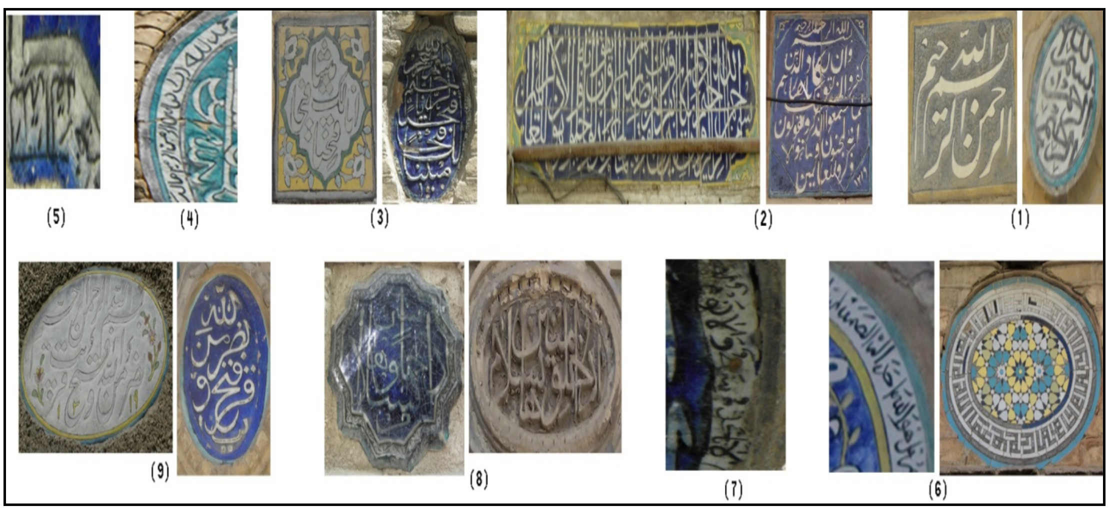
عمده تزیینات خانه‌های مشهد که در قالب کتیبه و نقوش می‌باشند بر ورودی و نمای اصلی خانه‌ها نقش بسته است. اگرچه نباید ازنظر دور داشت که سردر ورودی نسبت به سایر محیط و اجزا دیگر از ویژگی خاصی برخوردار بوده است. این مهم به این موضوع برمی‌گردد که ورودی به‌عنوان رابط درون و برون عمل کرده و ازنظر فرهنگی، نشان‌دهنده اعتقادات، باورها و سنت‌های گذشته مردمان این مرزوبوم می‌باشد."کتیبه دارای باطن و ظاهری است. ظاهر آن را کلمات نوشته‌شده و باطن آن را روح و مفهومی که در نهان کلمه نهفته است در برمی‌گیرد و هر چه خط نوشته‌شده دارای صفا و شأن بیشتری باشد، در القای معنای باطنی کلمه مؤثرتر است" (محمدی و رجبی، ۱۳۸۹: ۲۲).

جدول ۳. فراوانی خانه‌های مسکونی کتیبه‌دار محلات هفت‌گانه شهرستان مشهد

ردیف	محله	تعداد خانه‌ها	شناسایی خانه‌ها	
			شناسایی‌شده	ثبت‌شده در میراث
۱	بالاخیابان (توحید، خیابان شیرازی، میدان شهدا)	۲۳	۲۲	۱
۲	پایین‌خیابان (خیابان نواب صفوی)	۱۷	۱۲	۵
۳	سراب (آخوند خراسانی، ارگ، پاسداران، سراب)	۱۴	۱۰	۴
۴	سرشور (خسروی، اندرزگو، سرشور)	۱۱	۸	۳
۵	سناباد و صاحب‌الزمان	۱	۱	–
۶	عیدگاه	۳	۳	–
۷	نوغان (آزادی، نوغان، وحدت)	۱۹	۱۶	۳
	جمع	۸۸		

مأخذ: (نگارندگان۱۳۹٤-۱۳۹٦)

اکثر قریب به‌اتفاق کتیبه‌های نقش بسته بر خانه‌ها، ورودی‌ها را آراسته است. آنچه جلب‌توجه می‌کند فراوانی نوع اول کتیبه‌هایی است که از گذشته تابه‌حال، سرآغاز و سرلوحه هر عمل و کاری برای مسلمانان بوده است. نام و یاد خدا، امید به فتح و گشایش در کارها و دوری جستن از چشم بد، بیشترین آذین بر ورودی‌ها را در خانه‌های مشهد به خود اختصاص داده و متبرک به آیات سوره فتح و قلم از قرآن کریم شده‌اند (تصویر ۳ و جدول ۴).

تصویر ۳. کتیبه‌های نوع اول خانه‌های محلات هفت‌گانه مشهد از دوره قاجاریه تا معاصر

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ٤. کتیبه‌های نوع اول خانه‌های محلات هفت‌گانه مشهد از دوره قاجاریه تا معاصر

تصویر	متن کتیبه	دوره تاریخی	محل کتیبه در بنا	نوع کتیبه	نوع خط	قالب	تزیینات	فراوانی	موقعیت مکانی
۱	بسم‌الله الرحمن الرحیم	قاجار- پهلوی	سردر- نمای ساختمان	قرآنی	ثلث- نستعلیق	مربع/ دایره/ بیضی/ لوزی/ هشت‌ضلعی/ لچکی/ مستطیل/تاجی/ ترنجی	گیاهی/ هندسی و گیاهی در حاشیه	۲۱	بالاخیابان/ پایین‌خیابان / سراب/ سرشور/ نوغان
۲	سوره قلم آیه ۵۲	قاجار- پهلوی	سردر- نمای ساختمان	قرآنی	ثلث/ نستعلیق/	بیضی/ کتیبه‌ای/ مربع/دایره/ مستطیل/ نیم‌دایره	گیاهی در متن/ هندسی و گیاهی در حاشیه	۲۱	بالاخیابان/ پایین‌خیابان / نوغان/ سرشور
۳	سوره فتح آیه ۱	قاجار- پهلوی	سردر- نمای ساختمان	قرآنی	ثلث/ نستعلیق	بیضی/ مربع/ لچکی/ مستطیل/ پنج‌ضلعی	گیاهی و هندسی در حاشیه	۲۳	بالاخیابان/ پایین‌خیابان / نوغان/ سراب/ سرشور/ عیدگاه
۴	سوره فاتحه	اوایل پهلوی	نمای ساختمان	قرآنی	-	بیضی	-	۱	نوغان
۵	سوره قدر	نامعلوم	سردر	قرآنی	ثلث	هشت‌ضلعی	-	۱	سرشور
۶	سوره اخلاص	نامعلوم	سردر	قرآنی	بنایی/ ثلث	دایره/ بیضی/مستطیل	هندسی/ گیاهی	۳	بالاخیابان/ سراب/ سرشور
۷	آیه‌الکرسی	نامعلوم	سردر	قرآنی	ثلث	بیضی	-	۱	نوغان
۸	ادخلوها بسلام آمنین	نامعلوم	سردر- نما	قرآنی	ثلث	بیضی/هشت‌ضلعی	گیاهی در حاشیه	۲	سراب/ پایین‌خیابان
۹	نصر من الله و فتح قریب	قاجار-پهلوی	سردر- نمای ساختمان	قرآنی	ثلث/ نستعلیق	بیضی/ مربع/ کتیبه‌ای/مستطیل/ محرابی	گیاهی در متن و حاشیه	۱۳	بالاخیابان/ پایین‌خیابان / نوغان/ سرشور/ عیدگاه

مأخذ: نگارندگان، ١٣٩٦

کتیبه‌های نوع دوم که موردتوجه مردمان قرار گرفته اشاره و اشاعه فرهنگ شیعی در قالب اسامی پنجتن، شهادتین و اسامی ائمه اطهار با تکیه بر حضرت علی (ع) می‌باشد. آیات قرآنی عمدتاً به خط ثلث، سردرها را آذین بخشید و در اسامی ائمه شاهد حضور خطوط نستعلیق و برخی اوقات خطوط تفننی نیز هستیم (تصویر ۴ و جدول ۵).

تصویر ٤. کتیبه‌های نوع دوم خانه‌های محلات هفت‌گانه مشهد از دوره قاجاریه تا معاصر

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

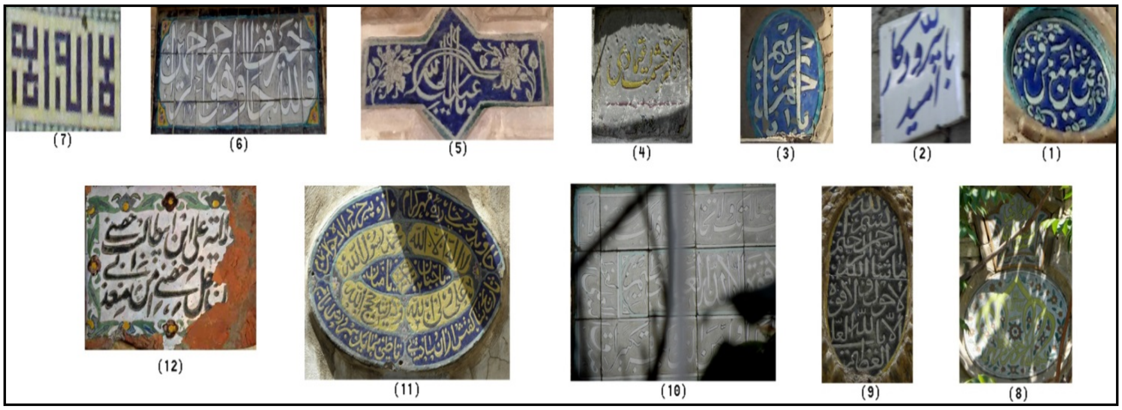
جدول ٥. کتیبه‌های نوع دوم خانه‌های محلات هفت‌گانه مشهد از دوره قاجاریه تا معاصر

تصویر	متن کتیبه	دوره تاریخی	محل کتیبه در بنا	نوع کتیبه	نوع خط	قالب	تزیینات	فراوانی	موقعیت مکانی
۱	اسامی پنج‌تن	قاجار- پهلوی	سردر- نمای ساختمان	اسامی پنج‌تن	ثلث/ مثنی/ نستعلیق	مربع/ بیضی/ مستطیل/ دایره/ کتیبه	گیاهی/هندسی/ تلفیقی/هندسی در حاشیه	۱۲	سراب/ بالاخیابان/ پایین‌خیابان/ نوغان/ سرشور/ عیدگاه
۲	شهادتین	اواخر قاجار	سردر- نمای ساختمان	شهادتین	نستعلیق / ثلث	بیضی/ مربع	فیگوراتیو/گیاهی در حاشیه	۳	بالاخیابان/ پایین‌خیابان/ نوغان
۳	یدالله فوق ایدیهم	نامعلوم	سردر-نمای ساختمان	قرآنی	نستعلیق	بیضی/ مربع/ مستطیل	تلفیقی/ گیاهی	۵	بالاخیابان/ پایین‌خیابان/ سرشور/ نوغان
۴	یا قاضی الحاجات	نامعلوم	سردر- نما	ثنایی	ثلث	تاجی/	گیاهی/هندسی	۲	عیدگاه/ پایین‌خیابان
۵	علی	اواخر قاجار- پهلوی	سردر- نمای ساختمان	اسامی ائمه	بنایی/ نستعلیق	مربع/ شش‌ضلعی	تزیینات هندسی با آجر	۴	عیدگاه/ سراب/ پایین‌خیابان/ بالاخیابان
۶	توکلت‌علی‌ا لله	نامعلوم	سردر- نمای ساختمان	قرآنی	نستعلیق	مربع	-	۲	بالاخیابان/ پایین‌خیابان
۷	هذا من فضل ربی	نامعلوم	سردر	قرآنی	ثلث	کتیبه‌ای	گیاهی	۱	پایین‌خیابان
۸	ماشاالله	پهلوی	سردر		ثلث	ترنجی	گیاهی	۱	سراب
۹	رب یسر و لا تعسر	نامعلوم	سردر	قرآنی	ثلث	مربع	-	۱	سناباد

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

تعدادی از کتیبه‌های نوع سوم، اشاره به موضوعات توکل، امید و رحمانیت خداوند و یا استمداد از حضرت اباعبدالله (ع) و حضرت علی‌بن‌موسی‌الرضا (ع) دارند. اشعاری نیز در قالب کتیبه، بر درودیوار نشانده شده که با خطوط ثلث و نستعلیق تاریخ و یا موضوعات دینی را دربر دارد. آنچه در این مجال مستتر است کتیبه‌های ثلث، نستعلیق و کوفی بر دیوارها با زیبایی تمام و کمال نشانده شده و مقصود بر آن دارد تا درودیوار جان بشوید و همه کار را با یاد، نام و نشانه‌های حضرت حق آغاز دارد و همواره در معبر، گذرگاه و کوچه‌ها این مهم را بر روندگان این راه بر خاطر نشاند و متذکر شود.

بنابراین کتیبه‌ها را به لحاظ معنا و مفهوم می‌توان به هشت دسته تقسیم نمود: ای‌ات قرآنی، شهادتین، اسامی ائمه اطهار، ثنای پروردگار، حدیثی، تاریخی، دعایی و خبررسان (تصویر۵، جدول ۶).

تصویر ۵. کتیبه‌های نوع سوم خانه‌های محلات هفت‌گانه مشهد از دوره قاجاریه تا معاصر
مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

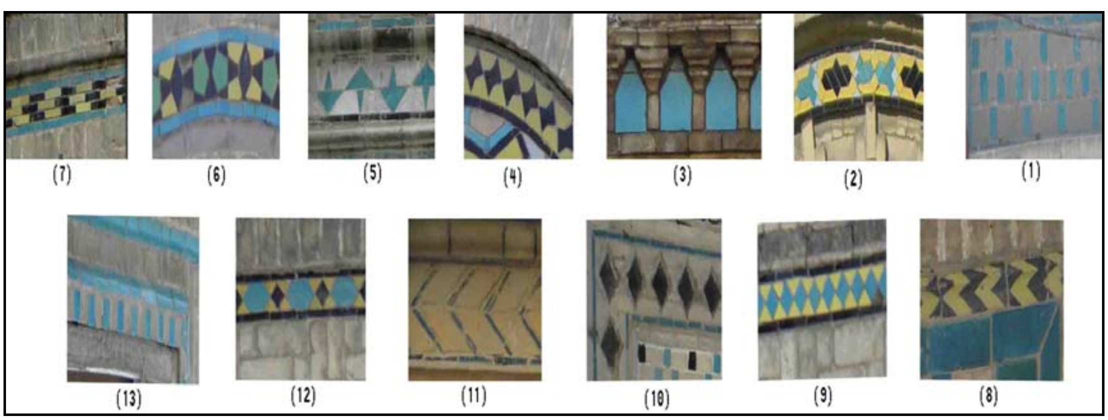
جدول ٦. کتیبه‌های نوع سوم خانه‌های محلات هفت‌گانه مشهد از دوره قاجاریه تا معاصر

تصویر	متن کتیبه	دوره تاریخی	محل کتیبه در بنا	نوع کتیبه	نوع خط	قالب	تزیینات	فراوانی	موقعیت مکانی
۱	محمد شمع جمع آفرینش	قاجار	سردر– نمای ساختمان	شعر	نستعلیق	دایره	گیاهی	۱	پایین‌خیابان
۲	با امید پروردگار	نامعلوم	سردر– نما	دعایی	نستعلیق	مربع	–	۱	پایین‌خیابان
۳	یا رحمان یا رحیم	نامعلوم	سردر–نمای ساختمان	ثنایی	ثلث	بیضی	–	۲	بالاخیابان/ پایین‌خیابان
۴	دکتر حشمت اعتمادی	پهلوی اول	سردر	تابلو خبررسان	نستعلیق	مربع	–	۱	سرشور
۵	یا اباعبدالله	قاجار	نمای ساختمان	اسامی ائمه	طغری		گیاهی	۱	پایین‌خیابان
۶	فالله خیر حافظا و هو ارحم‌الراحمین	نامعلوم	سردر	قرآنی	ثلث	مستطیل	گیاهی	۲	سرشور/ پایین‌خیابان
۷	لا اله الا الله	نامعلوم	سردر	قرانی	بنایی	مستطیل		۱	–
۸	بسم‌الله الرحمن الرحیم یا علی بن موسی‌الرضا	نامعلوم	نمای ساختمان	اسامی ائمه	ثلث	تاجی	گیاهی	۲	نوغان
۹	بسم‌الله الرحمن الرحیم لاحول و لا قوه الا بالله العلی العظیم		سردر	قرآنی	ثلث	بیضی	–	۱	نوغان
۱۰	آیه ۱۱۰ و ۱۱۱ سوره اسراء و در میان لاحول و لا قوه الا بالله العلی العظیم	نامعلوم	نمای ساختمان	قرآنی	ثلث/ نستعلیق	مستطیل	-	۱	سرشور

تصویر	متن کتیبه	دوره تاریخی	محل کتیبه در بنا	نوع کتیبه	نوع خط	قالب	تزیینات	فراوانی	موقعیت مکانی
۱۱	جاوید محب چهارده مهر کرام از پیر خرد ماده خواست تمام تاریخ بنا گفتش از آن ساخته‌ای تا طی بنماید همبر درش ایام	قاجار	سردر	شعر/ ثنایی/ شهادتین/ تاریخ	ثلث	بیضی	–	۱	پایین‌خیابان
۱۲	حدیث سلسله الذهب	نامعلوم	–	حدیث	نستعلیق	مستطیل	گیاهی	۱	–

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

نوع دیگر تزیینات وابسته به معماری در خانه‌ها، عناصر غیر کتیبه‌ای هستند که جهت مطالعه بهتر در سه گروه دسته‌بندی‌شده‌اند. پرشمارترین تزیینات، هندسی است. این گره‌های هندسی ملون و جذاب بر عناصر مختلف معماری از سردر تا نمای ساختمان در قاب پنجره، سنتوری، ستون‌ها و حاشیه‌ها دیده می‌شود. گره دوازده و ده در این میان، نقش پررنگ‌تری دارند که به‌یقین معانی دینی و عرفانی شیعی را با خود همراه دارند. علاوه بر کاشی، نقوش مختلف هندسی آجری قالب‌زده نیز بر نمای برخی از خانه‌های مسکونی، بافت و جلوه ویژه‌ای به بنا داده است. همچنین نوارهایی هندسی بر بدنه بنا و یا جداره‌های حیاط کارکرد زیبایی و هماهنگی رنگی در ایجاد هارمونی درست فضایی، کمک شایانی نموده است. آجر قالب‌زده با نقش هندسی در خانه‌های مسکونی مشهد به کاشی‌های منقش پهلو زده و نگاه هر عابری را به خود فرامی‌خواند. همکناری رنگ لاجورد و اکر آجری در این بناها باعث تشدید خطوط هندسی و یا نقوشی مثل ستاره بر بناها شده و آن‌ها را مؤکد نموده است. به‌ویژه اینکه در تعدادی از سردرها که به کتیبه آراسته‌شده، اجرا گشته و کتیبه را به‌عنوان اصل و اساس کار در معرض نمایش گذارده است (تصاویر ۶، ۷، ۸ و جداول ۷، ۸،۹).

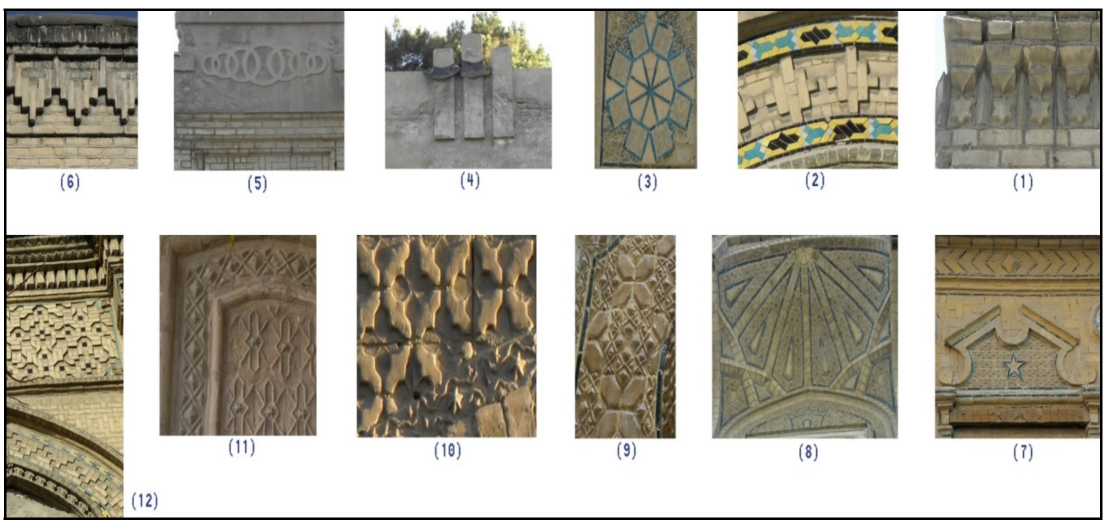

تصویر ٦. تزیین هندسی حاشیه‌ی سردر و نمای خانه‌های مسکونی شهرستان مشهد عصر قاجار و پهلوی
مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۷. تزیینات هندسی به‌عنوان حاشیه در خانه‌های عصر قاجار و پهلوی

ردیف	مجموعه تصویری (۴)	دوره	سبک ساختار نقش	ساختار		موقعیت مکانی
				جنس بدنه	ترکیب رنگی	
۱	شماره ۱	قاجار و پهلوی	ایرانی اسلامی	آجر- کاشی	آبی	در شش محله بزرگ، خانه‌ها با تزیینات هندسی- اندک اختلاف در رنگ و قالب و...- مزین شده است.
۲	شماره ۲	قاجار و پهلوی		کاشی	مشکی-زرد-آبی-سفید	
۳	شماره ۳	قاجار و پهلوی		آجر- کاشی	آبی	
۴	شماره ۴	قاجار و پهلوی		کاشی	زرد- مشکی	
۵	شماره ۵	قاجار و پهلوی		کاشی	آبی- مشکی	
۶	شماره ۶	قاجار و پهلوی		کاشی	آبی- سبز- زرد- مشکی	
۷	شماره ۷	قاجار و پهلوی		کاشی	مشکی- زرد	
۸	شماره ۸	قاجار و پهلوی		کاشی	مشکی- زرد	
۹	شماره ۹	قاجار و پهلوی		کاشی	مشکی- آبی- زرد	
۱۰	شماره ۱۰	قاجار و پهلوی		کاشی	آبی- مشکی	
۱۱	شماره ۱۱	قاجار و پهلوی		آجر- کاشی	آبی	
۱۲	شماره ۱۲	قاجار و پهلوی		کاشی	آبی- مشکی- زرد	
۱۳	شماره ۱۳	قاجار و پهلوی		کاشی	آبی	

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

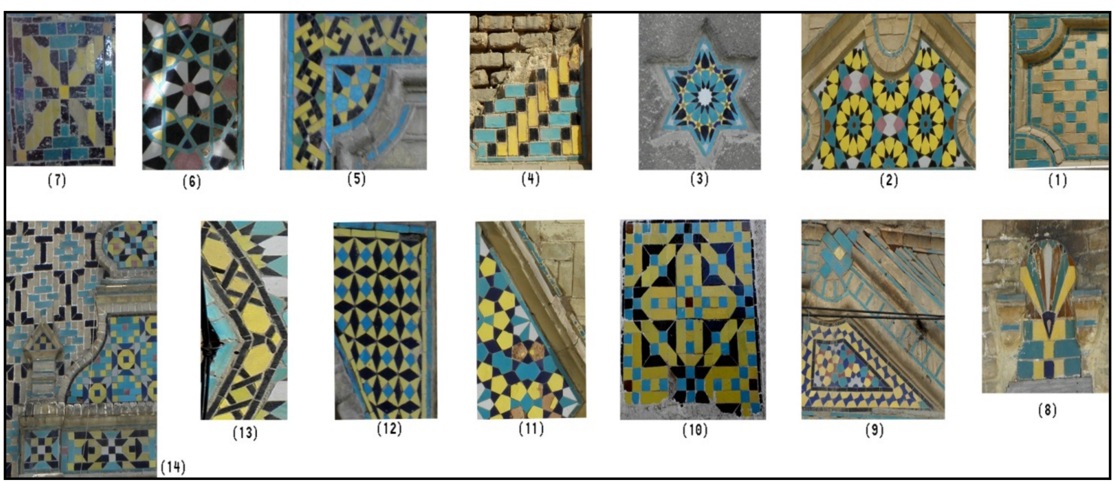
تصویر ۷. تزیینات هندسی منفرد و قالبی خانه‌های مسکونی شهرستان مشهد عصر قاجار و پهلوی

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۸. تزیینات هندسی منفرد و قالبی بر خانه‌های عصر قاجار و پهلوی

ردیف	مجموعه تصویری (۳)	دوره	محل	ساختار: جنس بدنه	ساختار: ترکیب رنگی	موقعیت مکانی
۱	شماره ۱	نامعلوم	سردر	آجر	–	عیدگاه – کوچه عیدگاه. ک حوض شیر. پ ۲۲
۲	شماره ۲	پهلوی	سردر	آجر– کاشی	زرد/مشکی/ فیروزه‌ای	سراب– سر نبش سعدی ۱۱
۳	شماره ۳	پهلوی	سردر	آجر	فیروزه‌ای	نوغان– خانه پریشانی (موسوی) –نوغان ۶–ک بختیاریها–پ ۱۶۲
۴	شماره ۴	نامعلوم	سردر	آجر	–	سراب – خانه خرم –خ دانشگاه ک سجادی پ ۶ و ۸ –میدان شهدا ب طرف چ لشکر سر نبش ک خان منش پ ۶ و ۸
۵	شماره ۵	نامعلوم	سردر	آجر	–	سراب– خانه خرم –خ دانشگاه ک سجادی پ ۶ و ۸ –میدان شهدا ب طرف چ لشکر سر نبش ک خان منش پ ۶ و ۸
۶	شماره ۶	نامعلوم	نمای ساختمان	آجر	–	بالاخیابان– خانه حشمت پور–صاحب الزمان ۹– مولوی جنوبی سر نبش پ ۴۲ و ۴۴
۷	شماره ۷	پهلوی	نمای ساختمان	آجر	فیروزه‌ای	سراب– خانه حسن زاده–کوچه مستشاری پ ۱۰
۸	شماره ۸	قاجار	سردر	آجر	فیروزه‌ای	خانه قدیمی اکبرزاده–آزادی ۳–کوچه ساسان–پ ۴۹
۹	شماره ۹	قاجار و پهلوی	سردر– نمای ساختمان	آجر	لاجورد	در شش محله بزرگ از آجر قالبی استفاده‌شده است
۱۰	شماره ۱۰	قاجار و پهلوی	سردر– نمای ساختمان	گچ/ آجر	–	در شش محله بزرگ از آجر قالبی استفاده‌شده است
۱۱	شماره ۱۱	قاجار و پهلوی	سردر– نمای ساختمان	گچ/آجر	–	در شش محله بزرگ از آجر قالبی استفاده‌شده است
۱۲	شماره ۱۲	قاجار و پهلوی	سردر– نمای ساختمان	آجر/ کاشی	–	در شش محله بزرگ از آجر قالبی استفاده‌شده است

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

تصویر ۸. تزیینات هندسی سردر و نمای ساختمان خانه‌های مسکونی شهرستان مشهد عصر قاجار و پهلوی

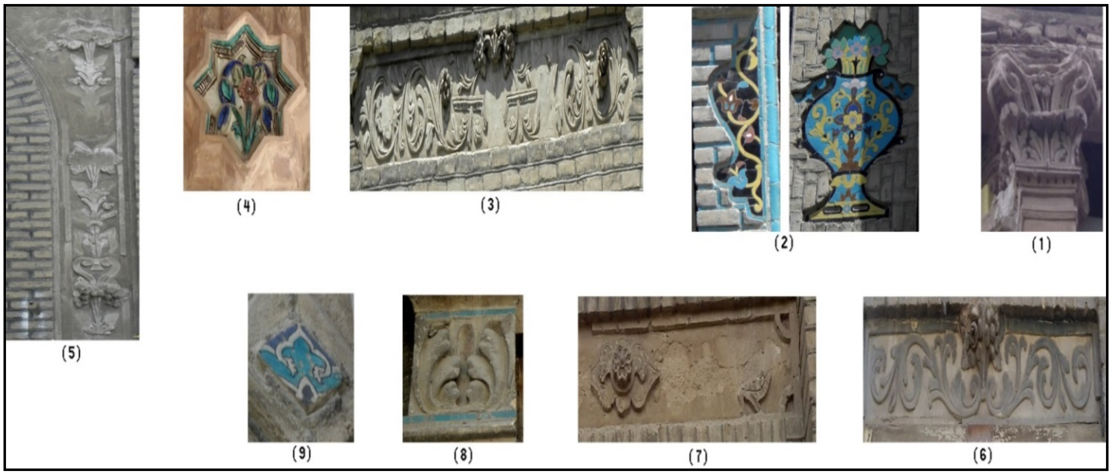
مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۹. تزیینات هندسی سردر و نما بر خانه‌های عصر قاجار و پهلوی

ردیف	مجموعه تصویری (۳)	دوره	نام گره	قالب	ساختار: جنس بدنه	ساختار: ترکیب رنگی	موقعیت مکانی
۱	(۱)	قاجار و پهلوی	–	مربع– مستطیل– سنتوری–	آجر/ کاشی	لاجورد– فیروزه‌ای– زرد– مشکی–سفید–	در هفت محله بزرگ، خانه‌ها با تزیینات هندسی – اندک اختلاف در رنگ و قالب و...– مزین شده است.
۲	(۲)	قاجار و پهلوی	ده طبل دار	مربع– مستطیل– بیضی– دایره– سنتوری– ستاره	کاشی	لاجورد–فیروزه ای–صورتی– زرد–مشکی–سفید	
۳	(۳)	قاجار و پهلوی	دوازده تند	مربع– مستطیل– بیضی– دایره– سنتوری– ستاره	کاشی	لاجورد–فیروزه ای– زرد– مشکی–سفید	
۴	(۴)	قاجار و پهلوی	–	مستطیل	کاشی	لاجورد–فیروزه ای– زرد– مشکی	
۵	(۵)	قاجار و پهلوی	پیلی	مربع– مستطیل– سنتوری	کاشی	لاجورد–فیروزه ای–سبز – زرد– مشکی	
۶	(۶)	قاجار و پهلوی	ده و پنج	مربع– مستطیل بیضی– سنتوری– ستاره	کاشی	لاجورد– صورتی– زرد–مشکی	
۷	(۷)	قاجار و پهلوی	–	مربع– مستطیل– سنتوری	کاشی	لاجورد–فیروزه ای– زرد– مشکی	
۸	(۸)	قاجار و پهلوی	–		کاشی	لاجورد–فیروزه‌ای–زرد– مشکی–سفید	
۹	(۹)	قاجار و پهلوی	ده و پنج	مربع– مستطیل– بیضی– سنتوری	کاشی	لاجورد–فیروزه ای–صورتی– زرد–مشکی–سفید–عنابی	
۱۰	(۱۰)	قاجار و پهلوی	–	مربع– مستطیل	کاشی	لاجورد–فیروزه ای– زرد– مشکی	
۱۱	(۱۱)	قاجار و پهلوی	ده طبل دار	مربع– مستطیل– بیضی– دایره– سنتوری– ستاره	کاشی	لاجورد–فیروزه ای–عنابی – زرد–مشکی–سفید	
۱۲	(۱۲)	قاجار و پهلوی	چهارلنگه	مربع– مستطیل– سنتوری	کاشی	لاجورد–فیروزه ای– – زرد– مشکی	
۱۳	(۱۳)	قاجار و پهلوی	–	مربع– مستطیل– سنتوری	کاشی	لاجورد–فیروزه ای – زرد– مشکی	
۱۴	(۱۴)	قاجار و پهلوی	–	مربع– مستطیل– سنتوری	کاشی	لاجورد–فیروزه ای–صورتی– زرد–مشکی–سفید–عنابی	

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

دو دیگر عناصر گیاهی‌اند که با کاشی، آجر و گچ نمای بناها را به جلوه آورده‌اند. در آذین گیاهی که عمدتاً در اندرون به کار گرفته‌شده ردپای هنر فرنگ بنا بر مقتضیات سیاسی و اجتماعی دیده می‌شود. به‌نوعی شاید بتوان یادآوری کرد که از پس یاد خدا، آرامش و حلاوت را بر شاهدان ارزانی داشته است. این تزیینات در سطوح گسترده‌ای در قالب‌های گلدانی، ترنجی، قوس مازه‌دار و تیزه‌دار و لچکی را پر نموده است. اگرچه بر سر ستون‌ها و یا حاشیه‌ها به‌صورت اندک نیز جلوه‌گری کرده است (تصاویر ۹، ۱۰ و جداول ۱۰، ۱۱).

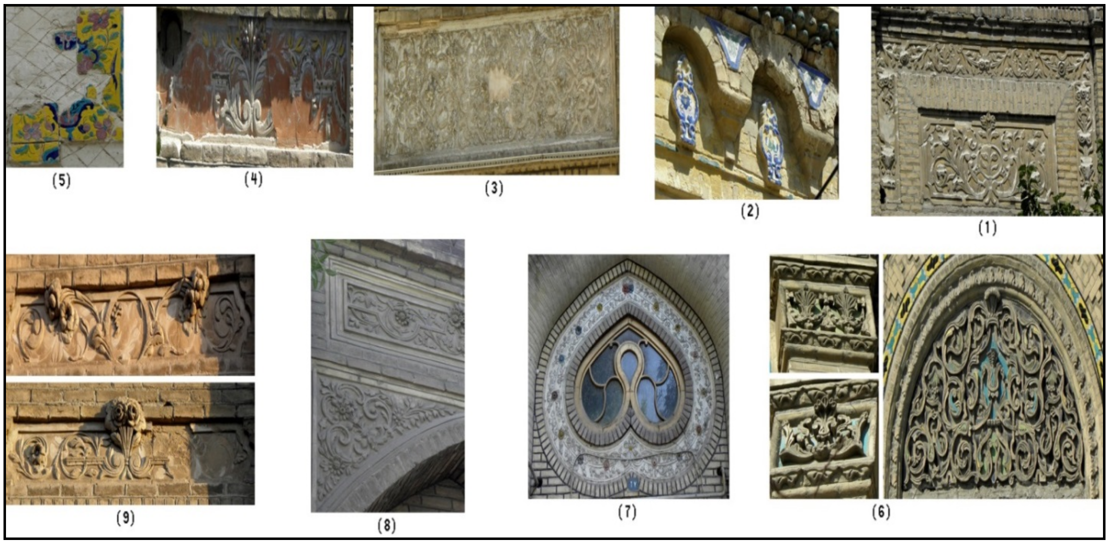
تصویر ۹. تزیینات گیاهی خانه‌های مسکونی شهرستان مشهد عصر قاجار و پهلوی

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۱۰. تزیینات گیاهی نقش بسته بر خانه‌های عصر قاجار و پهلوی

ردیف	مجموعه تصویری (۲)	دوره	محل	سبک ساختار نقش	قالب	ساختار		موقعیت مکانی
						جنس بدنه	ترکیب رنگی	
۱	شماره ۱	قاجار	نمای ساختمان	فرنگی	سرستون	آجر/گچ	–	نوغان، خانه سیدان–وحدت ۲۱. صفار شاهرودی ۱. پ ۸
۲	شماره ۲	نامعلوم	نمای ساختمان	ایرانی اسلامی	گلدانی	کاشی	لاجورد/ فیروزه‌ای/ زرد/ قهوه‌ای/ صورتی/ سبز/	سرشور، نمای خیابان–دیالمه ۲
۳	شماره ۳		نمای ساختمان	فرنگی	کتیبه‌ای	گچ	–	سراب امام خمینی ۲۳ نبش جنت پ ۵۹۱
۴	شماره ۴	قاجار	نمای ساختمان	ایرانی اسلامی	شمسه	گچ	لاجورد/فیروزه‌ای/ صورتی/ قهوه‌ای	پایین‌خیابان، خانه داروغه
۵	شماره ۵	نامعلوم	سردر	فرنگی	نمای بالاخانه	گچ	–	نوغان، بین طبرسی ۲۱ و ۲۳–روبروی مسجد حکیم
۶	شماره ۶	نامعلوم	سردر	فرنگی	مستطیل	گچ	–	سراب، بین چمران ۸ و ۱۰
۷	شماره ۷	نامعلوم	سردر	فرنگی	مستطیل	گچ	–	نوغان، وحدت ۱۹–ک باغ دولاب
۸	شماره ۸		سردر	فرنگی	سرستون	گچ/ کاشی	فیروزه‌ای	سرشور داخل خ اندرزگو ۱۲
۹	شماره ۹	نامعلوم	سردر	ایرانی اسلامی	مربع	کاشی	لاجورد/ فیروزه‌ای /مشکی	نوغان، نوغان ۶ قایمی ۱۸– پ ۸۰

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹٦

تصویر ۱۰. تزیینات گیاهی خانه‌های مسکونی شهرستان مشهد عصر قاجار و پهلوی

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۱۱. تزیینات گیاهی نقش بسته بر خانه‌های عصر قاجار و پهلوی

ردیف	مجموعه تصویری (۲)	دوره	محل	سبک ساختار نقش	قالب	ساختار		موقعیت مکانی
						جنس بدنه	ترکیب رنگی	
۱	شماره ۱	نامعلوم	سردر	فرنگی	مستطیل	آجر/ گچ	-	بالاخیابان، اداره ثبت قدیم- شیرازی ۱۹
۲	شماره ۲	نامعلوم	نمای ساختمان	تلفیقی	گلدانی	آجر/ کاشی	لاجورد/ فیروزه‌ای/مشکی	پایین‌خیابان، حسینیه رحیمیان
۳	شماره ۳	قاجار	نمای ساختمان	فرنگی	مستطیل	گچ	-	نوغان، خانه قدیمی سبزواری‌ها -خ آزادی -بهجت ۱
۴	شماره ۴	نامعلوم	نمای ساختمان	فرنگی	مستطیل	گچ/ آجر	زرد/ کرم/ آجری	پایین‌خیابان، خانه ملک جعفریان. ک عباسقلی خان ک محمدیه ک دربند پ ۲۷
۵	شماره ۵	قاجار	نمای ساختمان	ایرانی اسلامی	مستطیل	کاشی	زرد/لاجورد/فیروزه‌ای/ صورتی/سبز	پایین‌خیابان، خانه‌ی توکلی- نواب ۷
۶	شماره ۶	پهلوی	نمای ساختمان	فرنگی	گنبدی و سرستون	آجر/ گچ	زمینه‌ی فیروزه‌ای	سراب، نمای انبار کمالی یا خانه قندی (مدرسه گوهرشاد زبان)- سر نبش سعدی ۱۱-تقاطع امام خمینی
۷	شماره ۷	نامعلوم	سردر	فرنگی	صنوبری	آجر/ گچ	سفید/آبی/زرد/قرمز	سراب، دانش غربی ۱
۸	شماره ۸	نامعلوم	سردر	فرنگی	مستطیل/لچکی	آجر/ گچ	-	سراب، روبروی رازی ۳ پ ۱۰۲ (امام خمینی ۳۱-رازی)
۹	شماره ۹	نامعلوم	نمای ساختمان	فرنگی	کتیبه‌ای	آجر/ گچ	-	شهید رجایی ۵-ک مخابرات سمت راست پ ۱۷

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

سه دیگر تزیینات تلفیقی خانه‌های مشهد عصر قاجار و پهلوی است. نقوشی که یادآور عهد باستان ایران مثل تاج و فرشته به‌وسیله گچ و کاشی، دیوارها را مزین نموده و چون تک عناصر تصویری که بر پایه‌های ستون نقش زده‌شده‌اند. اگرچه هنرمندان از عناصر تصویری دوره اسلامی مثل دو دلداده در فضای آرام و آسوده باغ و یا فرشته‌ها چشم‌پوشی نکرده‌اند. درعین‌حال تلفیق عناصر گیاهی و برخی عناصر یونانی مثل کله شیر و کله گاو و پیچک‌های فرنگی را نباید نادیده انگاشت که در آن تأثیر مستقیم عناصر اروپایی و رسوخ آن در فرهنگ و هویت فضای معماری و بالطبع تزیینات وابسته به آن از ره‌آوردهای تجدد و مدرنیسم به ایران است (تصویر ۱۱ و جدول ۱۲).

تصویر ۱۱. تزیینات تلفیقی خانه‌های مسکونی شهرستان مشهد عصر قاجار و پهلوی
مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۱۲. تزیینات تلفیقی نقش بسته بر خانه‌های عصر قاجار و پهلوی

ردیف	مجموعه تصویری (۱)	محل	سبک ساختار نقش	قالب	ساختار		موقعیت مکانی
					جنس بدنه	ترکیب رنگی	
۱	شماره ۱	نمای ساختمان	فرنگی	کتیبه‌ای	آجر/ گچ	–	سراب خانه دکتر جواهری یا نمای فروشگاه ساعت ربانی– امام خمینی ۲۳ نبش جنت پ ۵۹۱
۲	شماره ۲	نمای ساختمان	باستانی	بیضی/ دایره	آجر/ گچ/ کاشی	آبی/زرد/ سبز/ اکر	پایی خیابان – نواب صفوی ۴
۳	شماره ۳	نمای ساختمان	فرنگی	مستطیل	آجر/ گچ	زرد/ کرم/ آجری	پایین‌خیابان – خانه ملک جعفریان. ک عباسقلی خان ک محمدیه ک دربند پ ۲۷
۴	شماره ۴	سردر	باستانی	چندضلعی	آجر/ گچ	–	نوغان – بین طبرسی ۲۱ و ۲۳– روبروی مسجد حکیم
۵	شماره ۵	سردر	تلفیقی	مستطیل	کاشی	زرد/سبز/آبی/صورتی/ قهوه‌ای	نوغان– نوغان پ ۲۳
۶	شماره ۶	نمای ساختمان	ایرانی اسلامی	گلدانی	کاشی	لاجورد/سبز/زرد/ فیروزه‌ای/ قهوه‌ای	سرشور– نمای خیابان–دیالمه ۲
۷	شماره ۷	نمای ساختمان	تلفیقی	مستطیل	آجر/ گچ	–	سراب– خانه بنی هاشمی– دانشگاه ۱۵ پ ۲۸ و ۲۹
۸	شماره ۸	نمای ساختمان	تلفیقی	مستطیل	کاشی	لاجورد/سبز/زرد/آبی/بنفش / قهوه‌ای	پایین‌خیابان – ک محمدیه ک حاج غلامرضا حلب منزل مشک‌آبادی
۹	شماره ۹	نمای ساختمان	ایرانی اسلامی	گلدانی	کاشی	لاجورد/ فیروزه‌ای/ مشکی	پایین‌خیابان – حسینیه رحیمیان
۱۰	شماره ۱۰	نمای	ایرانی اسلامی	گلدانی	کاشی	فیروزه‌ای/اکر/لاجورد/زرد/	سراب – خانه ساختیانچی

ردیف	مجموعه	محل	سبک ساختار	قالب	ساختار		موقعیت مکانی
		ساختمان				سبز/ صورتی/عنابی	
۱۱	شماره ۱۱	پای ستون نمای ورودی	باستانی	مستطیل	سنگ	–	نوقان آزادی خانه سالاری نبش کوچه خوراکیان پ ۳۵
۱۲	شماره ۱۲	پای ستون نمای ورودی	تلفیقی	مستطیل	سنگ	–	سراب خانه حسن‌زاده کوچه شاهین فر کوچه مستشاری پ ۱۰
۱۳	شماره ۱۳	پای ستون نمای ورودی	باستانی	مستطیل	سنگ	–	بالاخیابان خانه داوودی بین توحید ۴ و ۶
۱۴	شماره ۱۴	پای ستون نمای ورودی	تلفیقی	مستطیل	سنگ	–	بالاخیابان خانه داوودی بین توحید ۴ و ۶

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۶

آنچه به بیان آمد سرگذشت فرهنگی شهر مشهد در عصر قاجار و پهلوی بود از منازل و خانه‌های مسکونی برجای مانده. اگرچه آشنایی و نفوذ فرهنگی مآبی به‌وسیله عوامل مختلف که شرح آن در نمودار (۱) رفته است در ایران نقش مهمی را ایفا کرده، اما هنرمند و مخاطب این شهر، هنوز ریشه را به فراموشی نسپرده و در حفظ آن دست یازیده‌اند.

نتیجه‌گیری

معماری ایرانی عرصه تجلی اعتقادات و افکار ساکنان این مرزوبوم است. آنچه گذشت تزیینات سردر و نمای خانه‌های بجای‌مانده از دوره قاجار و پهلوی در مشهد بود. در این راستا تعداد ۱۶۶ خانه عکاسی و مطالعه شدند. خانه‌ها ازنظر معماری در سه شیوه سنتی، فرنگی و تلفیقی جای گرفتند. کتیبه خانه‌ها در هفت گروه قرآنی، حدیث، دعا و ثنا، شعر، اسامی ائمه اطهار، شهادتین و تاریخی تقسیم‌بندی و عمدتاً با خط زیبای ثلث و نستعلیق نوشته‌شده‌اند. آمار نشان می‌دهد آیات قرآن بیشترین کتیبه‌های موردتوجه در خانه‌ها بوده که ازاین‌بین بسم‌الله الرحمن الرحیم، پرتعدادترین است و حاوی امید، آغاز و پایان کار؛ که یاد او دل‌ها را آرامش می‌بخشد. سپس آیه ۵۲ سوره قلم خودنمایی نموده و اعتقاد ساکنانش را در باور به دور داشتن اهل خانه از چشم بد عیان ساخته. دودیگر مسائل دینی به‌ویژه اعتقاد به ائمه معصوم و تمسک‌جستن به ایشان را نشان می‌دهد و سه دیگر کتیبه‌های تاریخی و خبررسان‌اند.

دسته دوم تزیینات خانه‌های مشهد، نقوش تزیینی‌اند در سه قالب: هندسی، گیاهی و تلفیقی. این نقوش، قاب بالای پنجره، سردر یا تاج ساختمان را از لچکی‌ها تا سنتوری‌ها آراسته‌اند و در قاب‌های مختلف از متن تزیینی تا کتیبه‌ها و حاشیه‌ها بکار رفته‌اند. نکته قابل‌توجه در خانه‌های مشهد اینکه از گره‌های ملون رنگی ۸، ۱۰ و ۱۲ بهره برده که حاوی مضامین اعتقادی و به‌ویژه تشیع است. تزیینات ایرانی و فرنگی گیاهی در بخش‌هایی مثل سرستون، گلدان، قاب مستطیل و یا ترنجی به‌عنوان تزیین نما عمدتاً با حواشی منقش هندسی خانه را آذین بخشیده و سومین قالب نقوش تلفیقی‌اند؛ موضوعی که با عناصر ملی‌گرایانه و ایران باستان در عصر پهلوی با اقبال مواجه گردید. درمجموع می‌توان بیان داشت گرچه فرهنگی مآبی در دوره قاجار و پهلوی رو به فزونی نهاده اما هنرمندان کار گِل مشهدی کمتر بدان وقعی نهاده، به مسائل اعتقادی و ملی خود پایبند بوده‌اند.

فهرست منابع

۱. اورسل، ارنست. (۱۳۵۳). ***سفرنامه اورسل.*** (ترجمه علی اصغر سعیدی). تهران: افست.

۲. رمضان‌جماعت، مینا، و نیستانی، جواد. (۱۳۸۹). «جلوه‌های سنت و تجدد در فضاهای ورودی خانه‌های تهران دوره قاجار». ***هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی.*** (شماره ۴۴)، صص ۶۵-۷۵.

۳. رهنما، محمد رحیم. (۱۳۹۰). ***شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد.*** مشهد: سخن گستر.

۴. رضوانی، علیرضا. (۱۳۸۴). ***در جستجوی هویت شهری مشهد.*** تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

۵. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷). ***لغت‌نامه***. ج ۱۳. تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

۶. سعیدی رضوانی، عباس. (۱۳۶۸). ***بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی***. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.

۷. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۱). ***فضاهای ورودی خانه-های تهران قدیم***. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

۸. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۳). ***نماهایی از ساختمان‌های تهران(از معماری دوران انتقال)***. تهران: دفتر پژوهش-های فرهنگی.

۹. سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). ***فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران***. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.

۱۰. سیدی،مهدی. (۱۳۷۸). ***تاریخ شهر مشهد***. تهران: جامی.

۱۱. سیدی،مهدی. (۱۳۹۲). ***نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد***. مشهد: شورای اسلامی شهر مشهد،مرکز پژوهشها.

۱۲. سیدی،مهدی، متولی حقیقی،یوسف و نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۵). ***مشهد نگاهی به تاریخ فرهنگ و مفاخر***. مشهد: هور مهر.

۱۳. صنیع‌الدوله، محمدحسن خان. (۱۳۶۲). ***مطلع‌الشمس***. ج ۲. تهران: پیشگام.

۱۴. قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). ***سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران***. تهران: موسسه علم معمار.

۱۵. قبادیان، وحید. (۱۳۷۷)، **بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران**. تهران: موسسه انتشارات.

۱۶. **مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران:** قریب، فریدون.(۱۳۷۴). ج ۲." معابر تهران در دوره قاجاریه". (به کوشش دبیرخانه کنگره و مدیریت انتشارات و تولیدات فرهنگی). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

۱۷. بی‌نا. (۱۳۸۰). ***فرهنگ جغرافیایی ایران***. ترجمه کاظم خادمیان. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

۱۸. ماهوان، احمد. (۱۳۸۳). ***تاریخ مشهدالرضا***. مشهد: دفتر جغرافیایی و انتشارات ماهوان.

۱۹. **مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران:** میرزائی، رضا؛ بمانیان، محمدرضا؛ انصاری، مجتبی(۱۳۸۵). ج ۳." بررسی مصالح بافت و رنگ در طراحی فضاهای توقف و استراحت در دوره معماری و شهرسازی مدرن ایران".(باقرآیت‌الله شیرازی). تهران: رسانه پرداز.

۲۰. محمدی، رضا، و رجبی، محمدعلی. (۱۳۸۹). «بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تا کنون». ***نگره***. (شماره ۱۵)، صص۲۷-۱۹.

۲۱. مدرس‌رضوی، محمدتقی و دیگران. (۱۳۸۶). ***مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی***. تصحیح مهدی سیدی. مشهد: آهنگ قلم.

۲۲. مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). ***تاریخ آستان قدس***. تهران: بانک ملی ایران.

۲۳. مهریار، محمد و دیگران. (۱۳۷۸). ***اسناد تصویری شهرهای ایران***. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.

۲۴. زین‌العابدین میرزای قاجار. (۱۳۸۲). ***نفوس ارض اقدس یا مردم مشهد قدیم***. تصحیح مهدی سیدی. مشهد: مهبان.

۲۵. نایبی، فرشته. (۱۳۸۱). ***حیات در حیاط***. تهران: نزهت.

۲۶. هدایت،رضاقلی خان. (۱۳۸۰). ***روضه‌الصفای ناصری***. تهران: دیبا.

۲۷. هاشمی، سیدرضا. (۱۳۷۵). «معماری خیابان». ***آبادی***. (شماره ۲۰)، صص ۲.